

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ
І НАУКИ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ХАРЧОВИХ ТЕХНОЛОГІЙ

В.О. Колосюк
С.Б. Буравченкова
І.І. Тюрменко
С.І. Береговий
Є.Є. Кобилянський
Н.М. Левицька

Історія України

НАВЧАЛЬНО-МЕТОДИЧНИЙ
КОМПЛЕКС

Київ НУХТ 2008

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ХАРЧОВИХ ТЕХНОЛОГІЙ**

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

**Навчально-методичний комплекс
до вивчення дисципліни для студентів
усіх спеціальностей заочної форми навчання**

**СХВАЛЕНО
на засіданні кафедри
українознавства
протокол № 14
від 29.05.2007**

Київ — НУХТ 2008

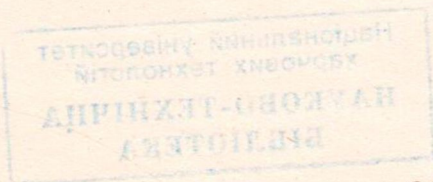
Історія України: Навчально-методичний комплекс до вивчення дисципліни для студентів усіх спеціальностей заочної форми навчання. // Уклад.: В.О.Колосюк, С.Б.Буравченкова, І.І.Тюрменко, С.І.Береговий, Є.Е.Кобилянський, Н.М.Левицька. – К.: НУХТ, 2008.-137 с.

Рецензент **В.Ю. Балтін**, канд. філос. наук, доцент

Укладачі: В.О.Колосюк, канд.іст.наук
С.Б.Буравченкова, канд.іст. наук
І.І.Тюрменко, доктор іст. наук
С.І.Береговий, канд.іст.наук
Є.Е.Кобилянський, канд.іст.наук
Н.М.Левицька, канд.. іст. наук

Відповідальний за випуск **В.О.Колосюк**, канд. іст. наук, доцент

Видання подається в авторській редакції

© В.О.Колосюк, 2008
© НУХТ, 2008. – 137 с.

Тема 5: Українська революція 1917-1920 рр. Відродження державності українського народу

1. Падіння самодержавства. Розгортання національно-визвольного руху. Діяльність Центральної Ради.
2. Українська Народна Республіка – перша суверенна держава XX ст., її внутрішня і зовнішня політика.
3. Українська держава гетьмана Павла Скоропадського: досягнення і поразки.
4. Відновлення Української Народної Республіки. Утворення Західно-Української республіки. Акт Злуки УНР і ЗУНР.
5. Радянська форма української державності (УСРР): суверенність і підпорядкування московському центру. Радянсько-польська війна.

1. Падіння самодержавства. Розгортання національно-визвольного руху. Діяльність Центральної Ради.

У 1917 р. Україна вступила в новітню добу своєї історії. Не маючи власної державності й територіальної цілісності, країна була розділена між двома сусідніми імперіями – Російською та Австро-Угорською.

Українські землі займали понад 700 тис. кв.км. Чисельність населення перевищувала 48 млн чоловік, з яких 33 млн (2/3 населення) становили українці. Серед інших національностей виділялися росіяни, євреї. За національним складом село було переважно українським, місто – багатонаціональним.

У лютому 1917 р. у Росії перемогла демократична революція. Владу царя було повалено. Натомість утворилося двовладдя: Тимчасовий Уряд і ради. Мандат на владу уряд отримав тимчасово, до скликання Установчих зборів, які мали затвердити форму державного ладу і прийняти Конституцію. Тимчасовий уряд вважав себе правонаступником царського уряду і прагнув зберегти контроль над усіма територіями імперії, у тому числі й над Україною.

Крім Тимчасового уряду та його місцевих органів, одразу після повалення самодержавства виникли Ради робітничих, солдатських, а згодом і селянських депутатів. У середині 1917 р. в Україні налічувалося 202 Ради, в тому числі в Донбасі -180, що становило 71% від загальної кількості. Засновниками Рад були переважно загальноросійські партії есерів і соціал-демократів. Вони отримали абсолютну більшість місць у Радах, що відповідало реальному впливу цих партій серед населення на той час.

У перший час після лютневої революції в українських губерніях налічувалося щонайбільше 2 тис. більшовиків. Тому їх вплив на діяльність Рад залишався обмеженим. Поглиблення політичної і соціально-економічної кризи сприяло зростанню радикальних більшовицьких гасел. До кінця квітня чисельність більшовиків перевищила 10 тис. чоловік. З другої половини року в постійно оновлюваному складі багатьох Рад робітничих і солдатських депутатів вплив більшовиків й прихильних до них безпартійних делегатів став переважати.

Звістка про лютневі події в Петрограді сколихнула українську громадськість. Однією з провідних стала ідея національного визволення. Передусім висувалися вимоги автономії і федеративного устрою Росії. Особливо це було характерним для українського середовища. Почалися мітинги,

зібрання, з'їзди, на яких трудящі вимагали української школи, української преси, українізації війська тощо.

Виникла потреба створити єдиний центр, що об'єднав би всі українські сили. З цією метою в Києві 4(17) березня 1917 р. Товариство українських поступовців (ТУП) заснувало Українську Центральну Раду. Крім членів ТУП, до неї увійшли представники різних українських політичних угруповань та організацій: військових, робітників, кооперативних, студентських, релігійних, культурних.

До Центральної Ради увійшли представники всіх українських національних партій - Української соціал-демократичної робітничої партії (УСДРП); Української партії соціалістів-революціонерів (УПСР), Української народної партії (УНП), інших партій і громадсько-політичних груп. Очолив Центральну Раду видатний український історик, активний діяч українського національного руху М. Грушевський. Важливу роль в її діяльності відіграли В. Винниченко, С. Єфремов, Б. Мартос, С. Петлюра, І. Стешенко, П. Христюк та ін. Членами Центральної Ради стали майже всі відомі українські письменники, історики, юристи, діячі кооперації, інші представники інтелектуальної еліти України.

Центральна Рада активно розгорнула свою діяльність. 22 березня вона звернулася з відозвою "До українського народу", в якій закликала зберігати спокій, запровадити вибори на всі урядові посади, а передусім творити нове, вільне життя. Українська Центральна Рада поступово перетворилася на справжній керівний орган національно-демократичної революції. Вона стала своєсвідомим українським парламентом. Восени 1917 р. її повний склад становив 822 члени. Діяльність Центральної Ради була зосереджена, головним чином, на вирішенні національного питання - досягти національно-територіальної автономії України в Російській Федеративній республіці. Про самостійність України думали тоді одиниці. Проти самостійності в цей період виступав і сам М. Грушевський.

Отже, після краху російського самодержавства в Україні відбувся злет національно-визвольного руху, який переріс в національно-демократичну революцію на чолі з Українською Центральною Радою.

На відміну від центральної Росії навесні 1917 р. в Україні сформувалися фактично три влади:

Представники Тимчасового уряду - губернські комісари.

Центральна Рада, котра весь час поповнювалася новими членами соціалістичних партій.

Ради робітничих і солдатських депутатів, що склалися з більшовиків, меншовиків, есерів; на перше місце в Радах поступово виходили більшовики.

Між цими трьома силами почалася запекла боротьба за владу.

Після невдачі переговорів з Тимчасовим урядом Центральна Рада звернула пильну увагу на збройні сили України, розуміючи, що з нею будуть рахуватися лише тоді, коли вона впливатиме на армію. У травні в Києві проходив I Всеукраїнський військовий з'їзд. Делегати прийняли рішучу резолюцію про вимогу до Тимчасового уряду і Петроградської Ради солдатських і робітничих депутатів "негайного проголошення принципу національно-територіальної автономії України". З'їзд обрав Український Генеральний Військовий Комітет на чолі з С. Петлюрою.

У червні відбувся II Всеукраїнський військовий з'їзд, який запропонував Центральній Раді більше не звертатися до Центру й оголосити автономію України. Було підтверджено постанову I з'їзду про українізацію армії і затверджено статут Генерального військового комітету. 10 червня 1917 р. на II Всеукраїнському військовому з'їзді було оголошено документ з урочистою назвою "Універсал Української Центральної Ради до українського народу на Україні й поза Україною суцього". Цим документом Центральна Рада проголосила себе органом, здатним приймати акти конституційного характеру - універсали. I Універсал проголошував автономію України, передбачав скликання Всенародних Українських Зборів. Водночас підкреслювалося, що Україна буде вільною, "не одділяючись від усієї Росії". В Універсалі висловлювалася надія, що неукраїнські народи, котрі живуть в Україні, разом з українцями будуватимуть автономний устрій, який покінчить з безладдям.

Незабаром було сформовано уряд України - Генеральний секретаріат. Перший український уряд очолив В. Винниченко. Він же взяв на себе обов'язки генерального секретаря внутрішніх справ. Пост генерального писаря зайняв П. Христюк, секретаря військових справ - С. Петлюра, міжнаціональних справ - С. Єфремов, фінансів - Х. Барановський, земельних справ - Б. Мартос. До складу уряду ввійшли найкваліфікованіші й найдосвідченіші фахівці.

Оголошення I Універсалу занепокоїло Тимчасовий уряд. До Києва прибула урядова делегація у складі міністрів О. Керенського, М. Терещенка та І. Церетелі. Після дводенних переговорів окреслили основні засади компромісу.

3 липня Центральна Рада видала II Універсал такого змісту: Центральна Рада виступає за те, щоб не відривати Україну від Росії; Рада визнала себе органом Тимчасового уряду; Рада буде поповнена представниками інших національностей, що живуть в Україні; буде створено новий Генеральний секретаріат, який має бути затверджений Тимчасовим урядом; Рада запропонує проекти законів про автономний лад України на затвердження Установчим Зборам.

А становище в Україні ускладнювалося. Влада Центральної Ради фактично не виходила за межі Києва. Провінція її знала недостатньо.

25 жовтня (7 листопада) у столиці Росії Петрограді під керівництвом більшовицької партії відбулося збройне повстання. Владу Тимчасового уряду було повалено. II Всеросійський з'їзд Рад проголосив Росію Республікою Рад робітничих, солдатських і селянських депутатів та ухвалив Декрети про мир і землю. Було сформовано новий уряд - Рад Народних Комісарів (РНК) на чолі з Леніним.

Незабаром майже по всій Росії більшовики здобули всю повноту влади. Проте в Україні ситуація була дуже складною.

2. Українська Народна Республіка – перша суверенна держава XX ст., її внутрішня і зовнішня політика.

7 (10) листопада 1917 р. Центральна Рада виступила зі своїм III Універсалом, яким проголошувалося створення Української Народної Республіки (УНР) у федеративному союзі з Росією. До складу УНР увійшли дев'ять українських губерній, включаючи Донбас, Харківщину, Південь, у т.ч. Таврію (без Криму). Проголошення УНР стало видатною подією в житті українського народу.

Оголосивши 7 листопада 1917 р. днем утворення УНР, Центральна Рада в III Універсалі обнародувала основні принципи своєї політики: декларувала програму соціально-економічних і політичних реформ, розподіл землі, запровадження 8-годинного робочого дня, встановлення державного контролю над виробництвом, розширення місцевого самоврядування, обіцяла забезпечити свободу слова, друку, сумління, зборів, спілок, страйків, недоторканості особи й житла. Скасовувалася також смертна кара. Важливе місце в III Універсалі було відведено правам національних меншин в Україні. На 27 грудня призначалися вибори до Українських Установчих зборів.

Таким чином, III Універсал проголосив програму перебудови суспільства в Україні на демократичних засадах. Проте з погляду сьогодення текст Універсалу і дії уряду УНР не можуть не викликати критичних зауважень. Центральна Рада не виявила послідовності і рішучості в реалізації своєї програми. Навіть III Універсал дався Центральній Раді не просто. До цього акту її підштовхнули зовнішні чинники – події у Петрограді та захоплення влади більшовиками. Не вірячи в можливість їх остаточної перемоги, Центральна Рада зробила ставку на федеративну Росію. У листопаді в газеті “Народна воля” М.Грушевський писав: “Федеративна Росія для нас цінна і потрібна, і ми мусимо її порятувати всіма силами”. Далі ми побачимо, як багато енергії і часу Центральна Рада витратила для того, щоб витворити демократичну, федеративну Росію. Але її спроби виявилися марними.

Нова держава народжувалася у тяжких, навіть трагічних обставинах. Після революції більшовики все більше завойовували популярність в Україні. У цьому їм сприяла нерішучість Центральної Ради, зокрема, в аграрному питанні. Вже з середини жовтня 1917 р. розпочалися на селі погроми. Хаос і анархія значно посилювалися після скасування в III Універсалі права приватної власності на землю. Селяни хибно зрозуміли перехід землі до рук народу. В першу чергу громили спиртзаводи, палили цукроварні. Продовжувалася деморалізація й розклад війська.

Ситуація ставала некерованою. Відносини між ленінським урядом у Петрограді і урядом УНР досягли критичної точки.

Центральна Рада не визнавала РНК. 4 грудня в Києві було отримано “Маніфест до українського народу з ультимативними вимогами до Української Ради”, складений В.Леніним і Л.Троцьким. У документі було підтверджено право українського народу на самовизначення аж до повного відокремлення. Водночас Центральну Раду звинувачували у зраді революції.

Центральна Рада вважала, що більшовицький ультиматум - це втручання в справи суверенної держави. Натомість більшовики виходили зовсім з іншого, прикриваючись, з їхньої точки зору, інтересами “світової революції”. Більшовиків підтримали російські та й українські робітники, а врешті-решт і значна частина селян, котрі вимагали землі. Центральна Рада ідеалізувала національне, але нехтувала соціальним питанням.

4 грудня 1917 р. в день отримання ультиматуму в Києві зібрався I Всеукраїнський з'їзд Рад робітничих, солдатських і селянських депутатів. З'їзд було скликано з ініціативи більшовиків, щоб розігнати Центральну Раду.

Більшовики намагалися забезпечити на з'їзді перевагу робітничих і солдатських Рад, де вони мали більшість. Але Українська селянська спілка організувала масовий приїзд на з'їзд селянських представників, яким також були видані мандати делегатів. Внаслідок цього прихильники Центральної Ради мали на з'їзді переважну більшість. Більшовики підтримували лише близько 150 делегатів з 2500. Керівництво з'їздом опинилося в руках есерів, на пропозицію яких головою з'їзду було обрано М. Грушевського. З'їзд висловив повну довіру Центральній Раді.

Тоді більшовицькі делегати в кількості 125 осіб виїхали до Харкова. До них приєдналися кілька лівих українських есерів і соціал-демократів. У Харкові вони об'єдналися із з'їздом Рад Донецько-Криворізької області і проголосили себе I Всеукраїнським з'їздом Рад робітничих, солдатських і селянських депутатів. З'їзд розпочав свою роботу 12 грудня 1917 р. Того ж дня Україна була проголошена Республікою Рад. Було обрано Всеукраїнський Центральний Виконавчий Комітет (ВУЦВК). Головою ВУЦВК став лівий український соціал-демократ Ю. Медведєв. Незабаром було сформовано перший радянський уряд - Народний Секретаріат. Згодом його очолив М. Скрипник. Більшовики зберегли офіційну назву держави - Українська Народна Республіка. Прапор був червоний з синьо-жовтими стрічками. Народний секретаріат видав Маніфест, у якому проголошувався союз з Радянською Росією. С. Орджонікідзе став представником РНК в Україні, а В. Затонський - представником харківського уряду в Росії. Отже, рішення з'їзду поклали початок перебудові політичного, економічного і культурного життя України на ідеологічних засадах більшовизму.

26 грудня більшовики взяли владу в Харкові. Було сформовано загони червоного козацтва. Після Харкова настала черга Полтави і Катеринослава.

Центральна Рада не мала достатніх військових сил. Вона спиралася лише на частини Вільного козацтва, слобідський кіш С.Петлюри та січових стрільців Є. Коновальця. Петлюру було відкликано з фронту до Києва. У напрямку на Бахмач вислано "помічний студентський курінь" зі студентів і гімназистів, який намагався перепинити шлях радянським військам. 29 січня він прибув до станції Крути. Всього в курені було 350 юнаків. 29 січня вони вступили в бій з 6000 солдатів Муравйова. Майже всі бійці куреня загинули. 27 юнаків потрапили в полон і зазнали катувань. Крути ввійшли в історію України як символ національної честі і героїзму.

Напередодні вирішальних боїв за Київ 9 січня 1918 р., Центральна Рада проголосила свій IV Універсал. Україна проголошувалася самостійною державою. "Віднині Українська Народна Республіка стає самостійною, від нікого незалежною, вільною, суверенною Державою Українського Народу. З усіма сусідніми державами, а саме: Росією, Польщею, Австрією, Румунією, Туреччиною та іншими ми бажаємо жити у згоді і приязні, але ніяка з них не може вмішуватися в життя самостійної Української Республіки". Генеральний секретаріат перейменовано у Раду Народних Міністрів.

Водночас з IV Універсалом було ухвалено "Закон про національно-персональну автономію". У ньому проголошувалося, що кожна з населяючих Україну націй має право на влаштування свого національного життя незалежно від місця перебування.

Центральна Рада і її уряд, втративши столицю, не покинули територію України. Вони продовжували свою діяльність, головною метою якої було збереження незалежної Української держави. Але тепер в нових умовах існування двох урядів, які наполегливо заявляли, що вони – українські й робітничо-селянські. Дуже багато залежало від зовнішніх обставин.

У грудні 1917р. з ініціативи більшовиків у Бресті почалися мирні переговори між Росією та іноземними державами. 22 грудня до Бреста прибула більшовицька делегація на чолі з Л.Троцьким. 1 січня 1918 р. прибула також українська делегація, очолювана В. Голубовичем. До складу делегації входили есери М. Любинський, М. Полоз, О. Севрюк, соціал-демократ М. Левитський та С. Остапенко (економічний радник делегації). Західні держави визнали самостійну УНР. В ніч з 8 на 9 лютого у Бресті було підписано мирну угоду між УНР та західними державами. Брестський договір був великим успіхом молоді української дипломатії.

19 лютого 1918 р. з метою допомоги УНР німці як союзні війська Центральної Раді розпочали наступ на Україну. В наступ перейшли також австрійці. 1 березня німецькі війська разом з військами Центральної Ради увійшли до Києва, Радянська влада в Україні була ліквідована.

З березня 1918 р. Радянська Росія підписала Брестський мир. Перед українськими більшовиками постало складне завдання: організувати відсіч німцям, але не дати спровокувати війну проти Радянської Росії.

Населення зустріло Центральну Раду досить прохолодно. Вважали, і небезпідставно, що вона тримається на німецьких багнетах. Німецькі й австрійські війська, як і слід було чекати, поділили Україну на зони окупації. Значну частину Волині і Київщини захопили німці, Південну Україну - австрійці. Українські січові стрільці, котрі служили в австрійській армії, розташувалися на Катеринославщині. Німці поводили себе не як союзники України, а як звичайні окупанти. Були запроваджені військово-польові суди, почалися розстріли. Німців менше всього турбували державницькі прагнення Центральної Ради. Їх передусім цікавили українські хліб, цукор, м'ясо, масло, вугілля. Центральна Рада не мала сили чинити опір насильствам німців.

У Центральній Раді не згасали конфлікти між різними угрупованнями. Українські соціал-демократи вийшли з уряду. Частина російськомовного населення виступила проти законів про українське громадянство, українську державну мову. Гострі суперечки точилися навколо закону про націоналізацію землі. Залізничі були зруйновані, шахти Донбасу затоплені водою. Наступала весна, а величезні поміщицькі лани не були зорані і засіяні. Окупанти бачили, що Центральна Рада не спроможна забезпечити їх хлібом. Уже в березні австрійські агенти повідомляли свій уряд про безсилля Центральної Ради. 28 квітня під час засідання Центральної Ради, коли промовці виступали з протестами проти сваволі німців, німецькі солдати заарештували в залі засідань міністра закордонних справ М. Любинського. Усіх присутніх обшукали. Наступного дня, 29 квітня, Центральна Рада ухвалила Конституцію УНР. Це засідання Центральної Ради стало останнім.

Що ж принесла українському народові Центральна Рада за понад 13-місячний період свого існування? По-перше, своєю діяльністю вона остаточно розв'язала досить поширені тоді сумніви щодо самої можливості існування української нації і утворила

Українську Народну Республіку. По-друге, з політичної точки зору вона вистояла у дуже складній ситуації і не поступилася Тимчасовому уряду. По-третє, вимогою українського самоврядування вона спростувала раніше недоторканий принцип "єдиної і неподільної" Росії і примушувала як Тимчасовий уряд, так і пізніше більшовиків, відступати (хоча б теоретично) від цього великоросійського постулату. По-четверте, Центральна Рада домоглася дипломатичного визнання незалежності УНР низкою європейських держав.

А чим же можна пояснити її поразку?

Серед головних причин поразки Центральної Ради була відсутність двох основних підвалин державності: дієздатної армії та відрегульованого адміністративного апарату. Саме відсутність останнього не давало змоги Центральній Раді підтримувати ефективний зв'язок з повітами й селянами - її потенційною опорою.

Неупереджений аналіз фактів свідчить, що Центральна Рада не була зрадницькою й буржуазною, навпаки, більшість її членів - соціалісти - намагалися проводити соціалістичну політику, хоч розуміли її інакше, ніж більшовики. І її неперехідна історична заслуга полягає в тому, що вона очолила національно-визвольну революцію та процес побудови незалежної держави і поновила в Україні державницьку свідомість.

3. Українська держава гетьмана Павла Скоропадського: досягнення і поразки.

29 квітня 1918 року - в останній день існування Центральної Ради - в Києві зібрався хліборобський конгрес. У його роботі взяли участь 8000 чол., переважно селян, від 8 українських губерній. Усього на з'їзді було близько. Промовці висловлювали незадоволення політикою Центральної Ради, соціалістичними експериментами і вимагали відновлення приватної власності на землю та утворення міцної влади у формі історичного гетьманату. Присутні одностайно обрали гетьманом Павла Скоропадського, нащадка давнього роду козацької старшини. За допомогою австро-угорських військ в Україні здійснився державний переворот.

Наступного дня, 30 квітня, на мурах Києва з'явився маніфест гетьмана Скоропадського - грамота до всього українського народу, якою було скасовано Центральну Раду, міністерства і земельні комітети. Водночас було проголошено "Закони про тимчасовий державний устрій України". П. Скоропадський і його прибічники заявили про заснування Української держави (на відміну від Української Народної Республіки, проголошеною Центральною Радою). Нова держава спиралася на своєрідне поєднання монархічних, республіканських і передусім диктаторських особливостей, її громадянам гарантувалися загальні права, де особлива увага зверталася на недоторканість приватної власності "як фундаменту культури й цивілізації". Гетьман мав право видавати всі закони, призначати кабінет міністрів, керувати військовими і зовнішньополітичними справами, а також виконував функції верховного судді.

За менш ніж 8-місячний період існування гетьманський уряд налагодив дипломатичні стосунки з Німеччиною, Австрією, Швейцарією, Болгарією, Польщею, Фінляндією, Туреччиною, скандинавськими державами, а пізніше - з Францією, Англією, і Румунією. Аналогічні відносини були встановлені з більшовицькою Росією, Доном, Кубанню, Грузією.

Значні досягнення здобуто у галузі фінансів – встановлено українську грошову систему, засновано банки. Після руїни, яку принесли війна та революція, відбудовувалися залізниці і мости, відновився рух залізничного транспорту.

Вдалося здійснити важливі судові реформи – відрегулювати судову справу, створити Сенат, суд на нових засадах, прийняти низку законів.

Гетьман не шкодував коштів на культурні заклади. До цього слід додати українізацію шкіл усіх ступенів і двох університетів - Київського і Кам'янець-Подільського. Велике значення мало заснування у листопаді 1918 р. Академії наук України, яку очолив всесвітньовідомий вчений академік В.І. Вернадський¹⁰, Національної бібліотеки, Національного архіву. Вживалися заходи у справі організації Національної галереї мистецтв та Українського історичного музею. Засновано Український національний театр, Національну оперу тощо. Знову розгорнулася українська видавнича справа. Водночас гетьманський режим перебував у дуже скрутному становищі. Йому довелося вести боротьбу на два фронти: зовнішньому – з більшовиками і внутрішньому – з українською опозицією та різного роду російськими організаціями. До цього треба додати тяжку спадщину попередньої доби: обов'язки, які взяла на себе Україна згідно зі статтями Брест-Литовської угоди (зокрема, відправка продовольства до Німеччини і Австро-Угорщини), невирішеність земельного питання (селянство чекало на безплатну передачу поміщицької землі та ліквідації поміщицьких господарств).

Населення неоднозначно зустріло переворот. Якщо представники заможних верств зустріли його з радістю (він здійснювався передусім в інтересах великих землевласників, про що свідчили відновлення приватної власності на землю і проект нової ~~земельної~~ земельної реформи), то українське національно-свідоме демократичне громадянство відразу поставилося до нової влади неприхильно, а то й вороже. Гетьмана Скоропадського всі вважали ставлеником німців і московської буржуазії в Україні.

В опозицію до гетьмана стали українські соціалістичні партії (есери, соціал-демократи, соціалісти-федералісти), соціалісти-самостійники, трудовики, частково хлібороби-демократи. Вже в середині травня 1918 р. вони об'єдналися в Український національно-державний союз, який очолив боротьбу проти режиму. Великі земельні власники (хлібороби-власники), промисловці (в особі кадетів) підтримали П.Скоропадського.

Становище ускладнювало взаємне недовір'я між урядом та населенням, яке посилювалося антиурядовою пропагандою, з одного боку, і помилками уряду – з іншого. Не налагодилися контакти і з місцевою адміністрацією, більша частина якої вороже ставилася до гетьманату: одні орієнтувалися на Центральну Раду, інші – на більшовиків.

Восени 1918 р. різко змінилося міжнародне становище. 29 вересня капітулювали Болгарія, а за нею Туреччина (союзники Німеччини і Австро-

¹⁰ Наказом П.Скоропадського були призначені перші 12 академіків. Серед них: Д. Багалій, А. Кримський – по історико-філологічному відділу; В. Вернадський, М. Кашенко – по фізико-математичному; М. Туган-Барановський, О. Левицький та інші – по відділу соціальних наук.

Угорщини у першій світовій війні). 17 жовтня розпалася й Австро-Угорщина. У самій Німеччині насувалися революційні зміни.

З розпадом Австро-Угорщини і Німеччини зросла небезпека війни з Радянською Росією.

Країни Антанти підтримували тільки російські антибільшовицькі сили і негативно ставилися до “сепаратизму” народів, які перебували у складі Російської імперії. Про це свідчила декларація британського прем'єра Вільсона, де підкреслювалося, що завдання союзників – відновлення єдиної Росії.

Тим часом боротьба з гетьманським урядом набувала дедалі загрозливіших форм. У різних місцях України формувалися повстанські загони. Найбільшим було повстання Н. Махна, вчителя з Гуляй-Поля на Катеринославщині. Влітку 1918 р. він організував великий загін з повстанців-селян і розпочав боротьбу проти поміщиків, уряду П. Скоропадського, австрійців і німців. Ці стихійні повстання вносили безладдя, послаблювали місцеву адміністрацію, викликали недовіря до гетьмана, у якому широкі народні маси бачили тільки російського генерала і поміщика.

14 листопада Директорія звернулася до населення з відозвою скасувати гетьманську владу і оголосити гетьмана Скоропадського поза законом. Повстання активно підтримали січові стрільці. 16 листопада Директорія домовилася з німцями про нейтралітет, а далі її війська зайняли Білу Церкву, Фастів і рушили на Київ.

Становище гетьманського уряду стало катастрофічним. Він був затиснутим між Антантою, більшовицькими військами та армією Денікіна. Виходом з цього скрутного становища могла бути зміна політичної орієнтації. 14 листопада кабінет міністрів, де переважали германофіли, було розпущено. Того ж дня гетьман підписав меморандум про Федерацію України з майбутньою небільшовицькою Росією. Але ідея федерації не додала гетьманові авторитету, швидше навпаки, причому навіть серед росіян і їх прихильників. 18 листопада повстанці розбили нечисленні гетьманські війська під Мотовилівкою (30 км від Києва).

Доля гетьманату була вирішена. 14 грудня 1918 р. гетьман зрікся влади і за допомогою німців виїхав за кордон. Влада перейшла до рук Директорії.

4. Відновлення Української Народної Республіки. Утворення Західно-Української республіки. Акт Злуки УНР і ЗУНР.

Після падіння влади Скоропадського Директорія та створений 26 листопада 1918 р. уряд УНР під головуванням В.Чеховського (УСДРП) зіткнулися з надто тяжкими проблемами внутрішньої і зовнішньої політики. Так, у галузі внутрішньої політики потрібно було організувати владу та створити віддані УНР збройні сили; у галузі зовнішньої політики – знайти вихід із того становища, в яке потрапила Україна після відступу австро-німецьких військ і початку війни на різних фронтах.

Організація влади розпочалася відразу ж після зайняття Києва (14 грудня 1918 р.). Складність була в тому, що Директорія перебувала між двох вогнів: з півночі загрожували більшовики, які переконували маси, що Директорія “запродалася капіталістам”, а з півдня – інтервенти Антанти, котра схилялася до

ідеї “єдиної і неділимої”. Ідеології більшовизму та влади Рад Директорія УНР протиставила трудовий принцип влади: влада належить трудовим Радам, обраним робітниками, селянами, трудовою інтелігенцією. Центральні органи влади мали створити Трудовий конгрес, обраний без участі поміщиків і капіталістів. Це дало підставу антиукраїнським колам, які впливали на представників Антанти, звинувачувати Директорію в “більшовизмі”. Тим більше, що Директорія своєю декларацією від 26 грудня 1918 р. відновила закони УНР, зокрема ухвалила закон про передачу селянам поміщицької землі без викупу. Крім цього, в середині української демократії не вщухали незгоди і розбрат. Так, розходження в поглядах на форму влади спричинило розкол й у провідних партіях: в УСДРП “фракція незалежних соціал-демократів” виступила за советську форму влади, в УПСР “центральна течія” висловила за владу “трудових рад”.

Ще на початку грудня 1918 р. ситуація в Україні різко погіршилася. УНР опинилася в оточенні ворожих або неприхильно-нейтральних сил. На заході виник Польський фронт. З півночі і північного сходу наступали більшовики. На півдні набирала сили добровольча армія Денікіна. З Одеси й Миколаєва загрожував франко-грецький десант з частинами російських добровольців. На південному заході, на правому березі Дністра, стояли румуни, які ще в березні 1918 р. захопили Бессарабію, а в листопаді – Буковину. Проти кожної з цих сил молода держава мусила тримати збройну оборону. Найбільшими з цих фронтів були протибільшовицький і протипольський, на яких зосереджувалася основна увага.

Спроба Директорії порозумітися з Москвою (січень 1919 р.) не вдалася. Серед уряду і політичних партій дебатувалися дві концепції: з більшовиками проти інтервенції Антанти чи з Антантою проти більшовиків. Лідером першої течії був Винниченко, другої – Петлюра. Остаточнo прийнявши протибільшовицьку орієнтацію, Директорія спробувала увійти в порозуміння з представниками Антанти.

Москва, як і в 1917 р., застосувала тактику “допомоги радянському уряду України”, створеному у Москві 17 листопада 1918 р. Тоді ж утворено командування протиукраїнського фронту. Рада цього ж фронту на чолі з В. Антоновим, Й. Сталіним, В. Затонським на початку грудня 1918 р. повела з Курська військові операції проти УНР, формально не оголошуючи війни. Після низки безуспішних нот уряду УНР до советського уряду Москви (31 грудня; 3, 4, і 9 січня 1919 р.) Директорія була змушена оголосити йому війну.

Становите ускладнювалося відсутністю у Директорії регулярної військової сили, за винятком декількох формувань, що залишилися з часів гетьманщини. Повстанські загони охоче виступили проти Скоропадського, але були ненадійною силою; до то ж часто піддавалися більшовицькій агітації.

До найбільших повстанських угруповань в Україні в період другої українсько-більшовицької війни належали загони Махна на Катеринославщині (Гуляй-Поле), Григор’єва на Херсонщині, Ангела на Чернігівщині, Зеленого (Д. Терпила) на півдні Київщини, Шепеля на Літинщині (Поділля) та ін. У протибільшовицькій війні Директорія спиралася передусім на Запорізький корпус та окремі загін (з 3 грудня 1918 р. корпус) січових стрільців Є. Коновальця.

До червня 1918 р. ініціатива належала більшовикам: українське військо лише оборонялося. Впродовж грудня 1918 р. їм вдалося зайняти Лівобережжя

і підступити до Києва. Тут їм суттєво допомогли українські отамани, зокрема, Махно, котрий у розпалі боїв захопив Катеринослав, та Зелений, що очолив повстання на півдні Київщини і відрізав північне крило українсько-більшовицького фронту від південного. Внаслідок цих повстань український уряд 5 лютого 1919 р. змушений був покинути Київ.

Надії на порозуміння з Францією не виправдалися, бо та вимагала, щоб українська армія влилася в російську, і не визнавала національних прав України.

Тим часом вихід з уряду соціалістів на чолі з В. Винниченком створив йому в масах славу "буржуазного". До того ж створення власної регулярної армії просувалось вкрай мляво. Фронт розпадався під впливом більшовицької пропаганди, державний апарат руйнувався, вояки дезертирували, серед отаманів панувало свавілля. Начальники військ шукали виходу в більшовицьких гаслах, щоб паралізувати їх вплив на населення.

Червоні війська скористалися послабленням Директорії і продовжили наступ. За короткий час майже вся Правобережна Україна опинилася під контролем більшовиків. На середину квітня 1919 р. тут знову була встановлена радянська влада. Наступ радянських військ розгорнувся і на півдні.

За таких умов Директорія вирішила створити новий уряд на чолі з соціалістами, сподіваючись, що він матиме вплив на українські маси. 9 квітня 1919 р. у Рівному був створений Уряд на чолі з Б. Мартосом (УСДРП) із членів УСДРП, УПСР і представника Галичини. У відозві до народу зазначалося, що уряд "не буде кликати собі на допомогу чужої військової сили, з якої б то не було держави". Уряд сповіщав про свої заходи щодо зміцнення демократичного ладу і рішуче виступив проти всякого роду порушників громадського порядку.

Але й цього разу декларації розминулися з реальністю. Українським політикам не вдалося об'єднати національні сили в єдиний фронт.

Найголовнішими причинами поразки Директорії були вкрай несприятливі зовнішньополітичні обставини, які негативно впливали на розвиток подій в Україні, і неспроможність Директорії створити стабільні та ефективні політичні й економічні умови розвитку Української держави.

На відміну від УНР на західноукраїнських землях активізувався національно-визвольний рух. Серед населення монархії Габсбургів розгорнувся рух за утворення національних самостійних держав. 13 листопада 1918 р. було проголошено Західноукраїнську Народну Республіку (ЗУНР). Президентом її став Євген Петрушевич.

ЗУНР ухвалила низку законів: про державну мову (15 лютого 1919 р.) – державною проголошувалась українська мова з правом національних меншостей зноситися з урядом і адміністрацією на місцях своїми рідними мовами; про шкільництво (13 лютого); про громадянство (8 квітня); про земельну реформу (14 квітня).

15 квітня вийшов також закон про сейм як законодавчий орган ЗУНР.

Але найважливішим актом, який встигла здійснити ЗУНР, був славнозвісний Акт злуки 1919 р.

1 грудня 1918 р. у Фастові підписано "Передвступний договір між Українською Народною Республікою і Західноукраїнською Народною

Республікою про маючу наступити злуку обох українських держав в одну державну одиницю". Після того як Директорія встановила свою владу у Києві, 3 січня 1919 р. у Станіславові було ухвалено злуку ЗУНР з УНР.

22 січня 1919 р. на Софіївській площі в Києві відбулося урочисте проголошення Акту злуки. З цієї нагоди Директорія видала Універсал, в якому, зокрема, зазначалося: "Віднині воєдино зливаються століттями відірвані одна від одної частини єдиної України Західноукраїнська Народна Республіка (Галичина, Буковина й Угорська Русь) і Наддніпрянська Велика Україна. Здійснилися віковічні мрії, якими жили і за які вмирали кращі сини України. Віднині є єдина, незалежна Українська Народна Республіка. Віднині український народ, увільнений могутнім поривом своїх сил, має тепер змогу з'єднати всі змагання своїх синів для утворення нероздільної, незалежної української держави на добро і щастя робочого народу".

Вже 2 лютого Директорія змушена була відступати з Києва під тиском більшовицьких військ. Незабаром під її владою залишився тільки невеликий клаптик української території навколо Кам'янця-Подільського.

Які причини поразки ЗУНР? Серед них можна назвати і помилки, допущені урядом та військовим командуванням, і відсутність єдності між ЗУНР і УНР, і слабку соціальну політику, яка зумовила пасивність значної частини народних мас. Але головна біда ЗУНР полягала в тому, що в неї були надто сильні зовнішні вороги, а союзників практично не було. Міжнародна ситуація загалом виявилася несприятливою, а власних ресурсів було замало для відсічі інтервентам. За цих умов історичні шанси вистояти були для ЗУНР мізерні. Цей досвід ЗУНР мав величезний вплив на формування національної свідомості українського народу, увійшов у його історичну пам'ять, став прикладом для наступних поколінь. І нарешті, саме в ті часи остаточно утвердилася в свідомості українців ідея національної єдності України.

5. Радянська форма української державності (УСРР): суверенність і підпорядкування московському центру. Радянсько-польська війна.

На початку листопада 1918 р. в Німеччині перемогла революція. Ця подія справила величезний вплив на подальші події в Україні.

Вже 13 листопада радянська Росія офіційно заявила про анулювання Брестського миру. Що стосувалося українсько-російських відносин і визнання самостійності України, то Раднарком Росії більше не розглядав Україну як самостійну державу. Навпаки офіційні дипломатичні відносини з УНР Центральної ради і Українською Державою гетьмана Скоропадського були забуті.

Через два тижні після організації Директорії - 28 листопада на території РСФРР було сформовано Тимчасовий робітничо-селянський уряд України. 29 листопада Маніфест уряду оголосив відновлення влади Рад в Україні, 6 січня 1919 р. спеціальним рішенням уряду стара назва держави - Українська Народна Республіка - була замінена новою. За аналогією з радянською Росією відтепер Україна називалася Українською Соціалістичною Радянською Республікою (УСРР). Така назва держави зберігалася до прийняття Конституції 1936 р. - аббревіатура змінилася на УРСР (слово "радянська" в офіційній назві держави перейшло з третього на друге місце).

Тепер перед Радянським урядом постали численні питання - здійснити перетворення державного і суспільно-політичного ладу України, налагодити

апарат радянської влади, провести соціально-економічні та політичні перетворення тощо. В усьому цьому складному процесі РСФРР була зразком для більшовиків України. За рішеннями ЦК РКП(б) і В.І.Леніна сотні більшовиків направляли на роботу в Україну.

29 січня 1919 р. Тимчасовий робітничо-селянський уряд України перейменувався в Раду Народних Комісарів, його відділи стали називатися народними комісаріатами. На посаду голови реорганізованого уряду за пропозицією В.І. Леніна було призначено професійного революціонера болгарина Х. Раковського.

Відбулося також і об'єднання військових сил України і Росії. Ще з самого початку боротьби з Директорією більшовики почали включати військові частини України в єдину Червону Армію, яка управлялася з центру, тобто з Москви. З січня 1919 р. всі декрети і розпорядження уряду РСФРР у воєнній сфері розповсюджувалися і на Україну. 1 червня 1919 р. вищий орган Російської Федерації – ВЦВК – схвалив декрет про “воєнно-політичний союз” радянських республік за участю України, Латвії, Литви, Білорусі. Об'єднанню “для боротьби зі світовим імперіалізмом” під керівництвом вищих органів РСФРР підлягали війська, промисловість, залізниця, фінанси, комісаріати праці республік.

4 червня був ліквідований Український фронт. Його військові з'єднання були передані в розпорядження командування Південного і Західного фронтів. Завершився процес підпорядкування червоноармійських частин України командуванню військ Радянської Росії.

Такий чином, незважаючи на те що УСРР об'єдналася з радянською Росією на засадах “соціалістичної федерації”, федеративні зв'язки України і Росії були суто декларативними, не кажучи вже про її державний суверенітет.

Проте деякі висновки із попередніх подій більшовики зробили. 4 грудня 1919 р. VIII Всеросійська партконференція за пропозицією В.І. Леніна прийняла резолюцію “Про радянську владу в Україні”. У першому її пункті урочисто проголошувалося: “РКП стоїть на точці зору визнання самостійності УСРР”. Підкреслювалося, що відносини між УСРР і РСФРР визначаються федеративним зв'язком на ґрунті рішення ВЦВК від 1 червня 1919 р., а надалі форми союзу остаточно вирішуватимуть самі українські робітники й селяни. У документі містився знаменний пункт: “Члени РКП на території України повинні на ділі проводити право трудящих мас учитися і розмовляти в усіх радянських установах рідною мовою”.

Нова політика більшовиків в Україні зробила свою справу. Вони дістали можливість зайнятися організацією влади, зустрічаючи найчастіше замість опору співробітництво. В. Винниченко, який організував у Відні “Закордонну групу українських комоністів”, на початку квітня 1920 р. повернувся, щоб запропонувати свої послуги урядові УСРР. Проте після зустрічей з Троцьким, Каменевим, Сталіним, Раковським і ознайомлення з реальним, а не декларативним політичним життям він знову поїхав на чужину. “Ні для кого не секрет, - писав Винниченко пізніше, - що “радянської влади” як такої, влади Рад радянських Росії і України, зовсім уже не існує. Принцип абсолютного централізму виключає цю форму влади”.

У боротьбі за оволодіння Україною зішлись три сили - армія УНР, Червона Армія і білогвардійські війська. Боротьба між ними визначила характер воєнних дій у другій половині 1919 р.

Після евакуації військ Антанти з півдня республіки радянським військам в Україні протистояли білогвардійські частини Денікіна, які наступали на Донбас. Військові з'єднання Директорії діяли на Заході. Війська Польщі, яка претендувала на Правобережжя, концентрувалися в Західній Україні.

Радянське керівництво недооцінило загрозу з боку білогвардійців. Воно було впевнене, що з денікінцями впорається Південний фронт, а з'єднання Українського фронту буде допомагати перемозі європейської революції (в цей час в Угорщині була встановлена радянська влада).

Генерал Денікін став командувачем білогвардійської Добровольчої армії в квітні 1918 р. Відрізаний німецькою окупацією від радянських військ, він отримав потрібний час для вербування добровольців. До Денікіна на Кубань і Дон звідусіль прибували офіцери. Спорядження і зброя надходили від кайзерівських військ, а через чорноморські порти - від країн Антанти.

Після провалу безпосередньої окупації України військами Антанти антибільшовицькі сили всередині Росії і поза її межами стали покладати головні надії на Денікіна. Його армії швидко зростали, у тому числі за рахунок мобілізації на контрольованій території, що істотно розширилася. З весни 1919 р. протистояння радянських і білогвардійських сил зосередилося у Донбасі.

Наступ головних сил Добровольчої армії розгортався від Харкова на Полтаву. На Правобережжі денікінці просувалися від Катеринослава на Київ і Миколаїв, а також уздовж Чорноморського узбережжя на Одесу. Наприкінці серпня уряд Раковського змушений був залишити Київ.

Денікінський окупаційний режим існував в Україні влітку і восени 1919 р. Як і Скоропадський, Денікін розпочав з відновлення поміщицького землеволодіння, чим відразу відштовхнув селян. У них знову забирали землю і реманент. Тому обстановка в українському селі стала відразу напруженою. Почалася повстанська боротьба. Уже восени 1919р. у партизанських загонах налічувалося не менше 100 тис. бійців. За політичною спрямованістю вони були різні – радянські, петлюрівські, махновські, аполітичні (інколи - з ухилом у бандитизм). На підприємствах Денікін не скасував законодавства про 8-годинний робочий день, але фактично робітники змушені були працювати по 11-12 годин. Та нормалізувати економічне життя не вдавалося. Розвал народного господарства тривав. “Некеровані” профспілки розпускалися.

Принциповий борець за “єдину й неділиму” Росію, Денікін не визнавав незалежності України в усіх формах державної організації, що з'явилися під час визвольних змагань українського народу - УНР, “Української Держави”, УСРР. Він придушував не тільки національний визвольний рух, але й будь-які прояви українського національного життя. Наприклад, в Україні майже у повному обсязі була відновлена царська практика (як законодавча, так й у формі негласних інструкцій) щодо загальноосвітньої школи, денікінці не визнавали української мови і культури. Державні або земські асигнування на утримання навчальних закладів з малоросійською мовою викладання

заборонялися. Українські вивіски у містах замінювалися на російські. При денікінцях припинила діяльність Українська Академія наук.

Сіоністські організації та єврейські общини теж не змогли знайти з білогвардійцями спільну мову. Віддана на поталу місцевих каральних команд, єврейська біднота десятками тисяч гинула під час погромів.

У жовтні 1919 р. радянські війська домоглися істотної чисельної переваги над арміями Денікіна. Кінний корпус С. Будьонного, розгорнутий у 1-у Кінну армію розпочав наступ під Кромами і отримав перемогу над трьома дивізіями Добровольчої армії. У середині листопада Червона армія заволоділа вузловою станцією Касторна. Білогвардійці почали відступати у двох напрямках - на Ростов і на Крим та Одесу. 15 грудня радянські війська захопили Київ. Білогвардійський фронт почав розвалюватися. На початку лютого 1920 р. Червона армія зайняла Одесу, а потім з півдня вийшла на Правобережжя. Україна була очищена від денікінців.

Таким чином, боротьба з Добровольчою армією, яка розгорнулася на території України в другій половині 1919 р., завершилася перемогою радянської сторони.

Значної шкоди денікінському війську завдавали загани під командуванням Н. Махна.

Наприкінці квітня 1920 р. розпочалася радянсько-польська війна. Правлячі кола Польщі на чолі з Ю. Пілсудським прагнули знищити радянську владу в Україні і включити її разом з Білорусією і Литвою у відновлену "від моря й до моря" Річ Посполиту в кордонах 1772 р. Для цього уряд Польщі пішов на союз з С. Петлюрою (на дуже вигідних умовах для Польщі). Ще в 1919 р. Польща, маючи перевагу сил, почала бойові дії. Були окуповані Білорусія, Західна Волинь, Полісся.

Після отримання перемоги над Денікіним радянські війська були переведені на Західний фронт. В цей час Збройні сили Польщі були найбільшими в Європі (майже 740 тис. чоловік).

Переговори у Варшаві проходили для української сторони – Директорії – дуже тяжко. Поляки висували все більші вимоги. Вони загалом негативно ставилися до існування незалежної Української держави, бо це додавало проблем із захопленням західноукраїнських земель. Тому, навіть готуючись до війни з Радянською Росією, польський уряд дозволив формування лише двох українських дивізій (січень 1920 р.): 6-ї стрілецької під проводом полковника М. Безручка (в Бересті) і 2-ї Залізної стрілецької полковника О. Удовиченка (біля Могилева над Дністром). Підпорядковували їх польським 2-й і 3-й арміям. Та незважаючи на тяжкі умови, без союзу з поляками не можна було продовжувати боротьбу з більшовиками і зберегти армію УНР. 22 квітня 1920 р. була підписана так звана Варшавська угода, за якою Польща визнавала Директорію незалежної УНР, а Петлюра – українсько-польський кордон по Збручу. Таким чином, Галичина і західноукраїнські землі відходили до Польщі. Проти цього гостро протестував уряд ЗУНР в еміграції, а також М. Грушевський, М. Шаповал, С. Вітик, В. Винниченко, що також перебували в еміграції.

25 квітня 1920 р. розпочався польський наступ на Бобруйськ і Київ. До складу польської армії входили дві українські дивізії і армія, яка повернулася з

зимового походу. Дивізія полковника Удовиченка у складі польських військ зайняла 27 квітня Могилів, а дивізія полковника Безручка разом з польськими частинами 7 травня 1920 р. увійшла до Києва.

Польський окупаційний режим майже не відрізнявся від німецького (1918 р.): знову з України вивозили сільськогосподарську продукцію, сировину, промислові товари, землю повертали поміщикам. Народ повсюди виявляв незадоволення польським окупаційним режимом.

Після початкових успіхів польсько-українських військ 5 червня 1920 р. передислокована з Кавказу 1-а Кінна армія С. Будьонного прорвала фронт на південний схід від Козятина й глибоким рейдом у тил змусила польсько-українське військо відступати за Збруч. Під ударом більшовицьких військ польський фронт відкотився на захід від Варшави, Замостя і Львів. Радянський уряд надрукував звернення до своїх громадян, в якому розвінчувалися цілі імперіалістів, оголошувалася додаткова мобілізація тощо.

З розгромом більшовицьких військ під Варшавою 15 вересня 1920 р. почався новий наступ польсько-українських військ на південному крилі. Частина військ УНР перейшла Дністер, розбила 14-у більшовицьку армію і 18 вересня оволоділа лівим беремом Збруча. Протягом наступного місяця армія УНР вийшла на сході на лінію Яруга над Дністром – Шаргород – Бар – Літин. Після того як польський уряд, порушивши Варшавську угоду, погодився на пропозицію більшовиків про перемир'я (18 жовтня), українські війська опинилися у скрутному становищі: їхнє ліве крило наражалося на удари з півночі.

З армією УНР співробітничали на північному крилі російські частини генерала Перемикіна та кінна козацька бригада сотника Яковлева, сформована Російським політичним комітетом Б. Савинкова в Польщі, який визнав незалежність УНР. Армія УНР налічувала близько 23 тис. бійців, російські та козацькі частини – близько 5000 чол. Водночас Червона армія, котра добивала Врангеля, мала величезну перевагу. 10 листопада більшовики атакували південне крило армії УНР, розбили його, і українські частини після запеклих боїв 21 листопада перейшли через Збруч на польський бік, де були інтерновані в польських таборах.

Дальшу збройну боротьбу з більшовиками УНР продовжувала у формі партизанської війни. Нею керував Повстанчий штаб генерала Ю. Тютюнника у Польщі. Наприкінці 1920 р. організовані сили в Україні налічували близько 40 тис. повстанців. Вони діяли переважно на Поділлі (Літинщина), Київщині (Радомщина, Черкащина, Звенигородщина), Катеринославщині та Полтавщині. Окремі загони продовжували партизанську боротьбу до 1923-1924 рр.

Уклавши перемир'я з Радянською Росією, польський уряд розірвав відносини з УНР і угодою у Ризі 18 березня 1921 р. визнав Українську Соціалістичну Радянську Республіку. Це було йому вигідно, бо залишало за ним Холмщину з Підляшшям, західну Волинь, західне Полісся. Остаточного не була вирішена доля Галичини. Східна Волинь відійшла до Радянської Росії. Польща визнавала УСРР.

У Ризькому договорі було обумовлено заборону перебувати на території Польщі антибільшовицьких організацій.

У цей час український уряд мав свій центр на території Польщі – у Тарнові. Після Ризької мирної угоди уряд УНР міг провадити свою діяльність

на терені Польщі лише нелегально. У 1920-1922 рр. його очолювали В. Прокопович, П. Пилипчук, А. Лівницький¹¹. Польський Уряд складався тоді з націонал-демократів і намагався унеможливити діяльність українського державного центру в еміграції в Польщі.

В цьому питанні потрібно також звернути увагу на завершальний етап боротьби за владу між більшовиками й білогвардійцями, що відбувся на території України – війну з Врангелем.

Відступаючий корпус денікінського генерала Я. Слашова в районі Перекопу відбив усі спроби радянських військ з ходу увійти в Крим. Півострів став своєрідною фортецею, в якій керівники “білого руху” дістали змогу перегрупувати сили, з тим щоб продовжити боротьбу з більшовиками. В лютому 1920 р. кораблі Антанти евакуювали в Крим білогвардійські війська з Одеси, а в березні – з Новоросійська. Після відставки А. Денікіна (у квітні 1920 р.) кримське угруповання очолив командир Кавказького корпусу П. Врангель. Від Антанти він дістав найсучасніші види озброєння, в тому числі танки й літаки.

Коли почалася радянсько-польська війна, Врангель ударив по 13-й армії Р. Ейдемана, яка прикривала вихід з Криму. В районі Перекопа і Каховки розгорнулися тяжкі бої. Війська Ейдемана надійно закріпилися на правому березі Дніпра.

У червні англійські кораблі перевезли в Крим з Кубані до 40 тис. денікінців. Це поповнення істотно посилило військо Врангеля, і йому вдалося захопити Олександрівськ.

3 липня 13-а радянська армія почала одержувати поповнення з внутрішніх округів. На допомогу їй було створено 2-у Кінну армію під командуванням Ф.Миронова, що дозволило взяти назад Олександрівськ і надійно утримувати Каховський плацдарм. У середині серпня Врангель знову зайняв Олександрівськ, Синельниково і став загрожувати Катеринославу. Проте за відсутності резервів закріпити успіх йому не вдалося.

Реввійськрада РСФРР об'єднала війська, що діяли проти Врангеля, в окремий Південний фронт на чолі з М. Фрунзе. На базі переведених із-за Волги частин сформували ще одну, 6-у армію. У жовтні, коли припинилася війна з Польщею, до складу Південного фронту увійшла 1-а Кінна армія. Створивши величезну перевагу в силах, Фрунзе ударив з Каховського плацдарму. Під загрозою оточення білогвардійці відступили й сховалися за укріпленням Перекопського перешийка. Ціною немалих втрат радянському командуванню вдалося прорвати оборону і увірватися в Крим. Після цього Врангель опору не чинив, але капітулювати відмовився. Рештки його армії поспішно добиралися до найближчого порту і морським шляхом евакуювалися в Туреччину. 17 листопада війська Фрунзе зайняли останній населений пункт півострова - Ялту.

¹¹ Головний отаман С. Петлюра у 1924 р. залишив Варшаву і 1925 р. перейшов до Парижа, де 25 травня 1926 р. був убитий на вулиці більшовицьким агентом С. Шварцбартом. На підставі закону від 12 листопада 1920 р. наступником Петлюри як голови Директорії став тодішній голова уряду А. Лівницький. Він створив кабінет під проводом В. Прокоповича, що з невеликими змінами проіснував до 1939 року.

Яких же висновків можна дійти, аналізуючи революційні події в Україні 1917-1920 рр., розглядаючи з різних боків діяльність Центральної Ради, Гетьманату, ЗУНР, Директорії, КП(б)У і радянської влади?

Передусім, незважаючи на багатовікову розчленованість України між сусідніми імперіями, на тотальну денаціоналізацію українського народу, він зберіг у собі життєздатні сили, бажання і здатність до самостійного національного державного життя. Це дало змогу кращим силам нації, спираючись на традиції державності Київської Русі і козацько-селянської демократії, у складних і водночас порівняно сприятливих обставинах відновити державність України.

Разом з тим ідея національної державності ще не стала настільки міцною, глибокою і всеохоплюючою, щоб консолідувати всі верстви суспільства, дати можливість їм витримати шалений тиск ворожих сил, перенести складні випробування. І все державотворча діяльність в Україні не пройшла марно. Завдяки великим зусиллям український народ був визнаний як етнічна цілісність, а в межах радянської держави – СРСР – була визнана окрема Українська РСР. Це був вагомий крок уперед, оскільки до того світова громадськість не визнавала України і окремого українського народу.

Якщо спроектувати тодішні події на нинішній час, то маємо всі підстави визнати, що українська революція заклала міцний підмурок для здобуття реальної незалежності Україною сьогодні. Український народ вижив, зберіг жагу прагнення до незалежності.

Низько схиляючи голови перед пам'яттю загиблих у боротьбі за незалежність України, сучасне покоління сьогодні буде незалежну, справді демократичну велику, соборну Україну.

Тема 6: Україна між двома світовими війнами (1921-1939 рр.)

1. Відбудова народного господарства України на засадах непу.
2. Україна в складі СРСР.
Національна політика більшовиків в Україні.
3. Індустріалізація в Україні та її результати.
4. Примусова колективізація сільського господарства.
Голодомор 1932-1933 рр.
5. Суспільно-політичне життя в Україні. Масові репресії в 30-ті роки.
6. Західно-українські землі в 20-30-ті рр. XX ст.

Після закінчення громадянської війни Україна перебувала у складному соціально-економічному й політичному становищі. Поза її межами залишалася значна частина земель, які раніше належали Австро-Угорщині. Польщі відійшла Східна Галичина, Румунії – Північна Буковина, Чехословаччині – Закарпатська Україна. У результаті радянсько-польської війни (1920-1921 рр.) у складі Польщі залишалася частина українських земель, які раніше перебували у межах російських кордонів. Ці землі разом зі Східною Галичиною утворили новий регіон – Західну Україну (сучасні Львівська, Івано-Франківська, Тернопільська, Волинська і Рівненська області). У 1918 році Румунія загарбала Бесарабію.

1. Відбудова народного господарства України на засадах непу.

По закінченні громадянської війни та інтервенції було створено умови для переходу до мирного будівництва. Політика “воєнного комунізму”, застосовувана під час громадянської війни, не могла бути прийнятною в умовах мирного будівництва. Відмова від “воєнного комунізму” пов’язана з рішеннями X з’їзду РКП(б), який відбувся в березні 1921 р. і ухвалив замінити продрозверстку продподатком. Це був перший і найважливіший крок до нової економічної політики (неп).

Безпосередньо участь у розробці нової економічної політики брали голова ВУЦВК Г.І.Петровський та голова Раднаркому України Х.І.Раковський.

В Україні перехід до непу розпочався майже відразу після прийняття рішень у Москві. Надзвичайна сесія ВУЦВК 27 березня 1921 року ухвалила закон про заміну розверстки податком. Згідно декрету РНК УРСР від 29 березня розмір продподатку з урожаю 1921 року визначався більш ніж на 40 млн. пудів менше встановленої раніше розверстки у 160 млн.пудів. Селяни, які виконали продрозверстку з урожаю 1920 року, могли вільно продавати лишки своєї продукції.

Продподаток доводився до селян заздалегідь – до початку польових робіт. Таким чином, на відміну від продрозверстки він став виконувати функцію економічного стимулу: при незмінному його розмірі збільшення виробництва забезпечувало зростання доходів селян. Крім того, розвивався кооперативний рух, дозволялася оренда земель.

Однак, широко розрекламований перехід до непу у 1921 р. відбувався досить болісно і тільки під тиском очевидних реальностей господарського життя в українському селі. Неп в сільську місцевість прийшов у кінці 1921 – на початку 1922 р. Але голод, який охопив південні райони України в 1922 р., відсунув ще на рік-півтора нормалізацію обстановки в сільському господарстві України.

В місті перехід до непу відбувався швидше. Було дозволено приватну торгівлю. В приватні руки передано значну кількість дрібних і частково середніх підприємств, відновила свою діяльність споживча та інші види кооперації.

В умовах непу було ліквідовано трудову повинність і розформовано трудові армії, здійснено грошову реформу, замінено натуральну заробітну плату грошовою, дозволено вільний продаж товарів широкого вжитку замість їх централізованого розподілу за картками. Період нової економічної політики – період інтенсивного розвитку нового суспільства. Адміністративна система, що утвердилася після 1929 року, ніколи не знала такого швидкого й багатогранного розвитку, яким за всіма параметрами був період 20-х років. Однак, поки політична влада була в руках більшовиків, а великі підприємства, банки, транспорт, зовнішня торгівля залишалися державними, керівництво держави було в змозі тримати під контролем і регулювати розвиток капіталістичних відносин.

Після смерті Леніна (1924 р.) до влади прийшли прихильники найбрутальніших форм тоталітаризму на чолі з Й.Сталіним. Однак енергія непу ще тривала. Звільнена від жорстокого адміністрування, бурхливо розвивалася кооперація. Долалася інфляція, випущено в обіг червінець. Зв’язок державної промисловості з селянським виробником здійснювався шляхом посилення ролі

ринку. Зростала мережа бірж, ярмарків. За кілька років виробничий потенціал колишньої імперії досяг довоєнного рівня.

2. Україна в складі СРСР.

Національна політика більшовиків в Україні.

Після завершення громадянської війни Українська РСР, як і інші радянські республіки, які виникли після розпаду Російської імперії, була юридично незалежною державою. Вона мала свою власну конституцію, органи державної влади і управління, видавала закони.

Однак, державний суверенітет УРСР був достатньо обмеженим, оскільки всі радянські республіки мали спільне політичне керівництво. Правлячою була більшовицька партія в особі РКП(б). Її місцеві республіканські організації автономії не мали. В умовах однопартійності РКП(б) перестала бути звичайною політичною партією. Вона підмінила представницькі органи в суспільстві.

Одним з важливіших політичних завдань більшовицького керівництва була дальша інтеграція радянських республік. Ще 1 червня 1919 р. Всеросійський Центральний Виконавчий Комітет за участю представників України, Литви, Латвії, Білорусії прийняв рішення про створення єдиного воєнного союзу. Тоді ж були зроблені перші кроки до юридичного оформлення федерації радянських республік.

Необхідно підкреслити, що пошук форм національно-державного будівництва проходив в умовах гострих дискусій, зіткнення різних думок. Леніну і прихильникам більш гнучкої і поміркованої лінії в національній політиці довелося долати прямолінійну сталінську концепцію “автономізації”, яка відкидала “гру в республіки” і передбачала відверту інтеграцію всіх республік у складі Російської Федерації. ЦК КП(б)У не встиг провести спеціального обговорення сталінського проекту автономізації, але група українських комуністів на чолі з своїм лідером Х.Раковським висловили свою рішучу незгоду з цим планом. В листі до ЦК РКП(б) й особисто до Сталіна він обстоював думку про необхідність розширення компетенції центральних органів республік у галузі зовнішньої політики і народного господарства, застерігав від надмірної централізації, вважав найголовнішим завданням вироблення централізованої, але федеративної системи управління, в якій були б захищені інтереси республік, які б користувалися повною автономією. Так само питання вдосконалення відносин республік з РСФСР підняли в Білорусії, Грузії, Вірменії та Азербайджані.

30 грудня 1922 р. I Всесоюзний з'їзд рад проголосив створення єдиної союзної держави — Союзу Радянських Соціалістичних Республік, до складу якої увійшли Росія, Україна, Білорусія, Закавказька федерація у складі Грузії, Вірменії та Азербайджану. Він затвердив декларацію про утворення СРСР і союзний договір. Було обрано склад ЦВК СРСР, у тому числі чотирьох голів ЦВК, від України — Г.Петровського. Завершення оформлення СРСР було пов'язано з прийняттям Конституції (31 січня 1924 р.), в якій законодавчо закріплювалося входження республік до складу СРСР. Так завершився процес утворення багатонаціональної союзної, а по суті унітарної держави, яка протягом майже 70 років свого існування пройшла складний, суперечливий та трагічний шлях в історії народів, що її населяли.

Враховуючи уроки громадянської війни і роль національного фактора, керівництво УРСР виробило гнучкий курс в цій важливій сфері. Він передбачав елементи національного відродження, розвитку культури, зростання національної свідомості народу. Ця політика дістала назву "українізація". Українізація, зокрема, передбачала посилення уваги до підготовки та виховання кадрів корінної національності й висування їх у партійний апарат і державні органи, запровадження навчання, видання книг, газет і журналів мовами корінних національностей тощо.

Зрозуміло, українізація не зводилася лише до вивчення й впровадження української мови. Вона, безумовно, пов'язувалася з розвитком економіки і культури України, широким висуванням працівників-українців на роботу до різних установ та організацій, зміцненням органів влади шляхом залучення до управління робітників і селян, з боротьбою проти бюрократичних і міщанських елементів. Внаслідок цього українізація була одним з найважливіших заходів зміцнення суспільства, наближення державного апарату до населення, зміцнення радянської держави. Активні прихильники українізації займали все більше місця в більшовицькій адміністрації України, серед них — О.Шумський, О.Грицько, М.Скрипник, В.Чубар, В.Затонський та ін. З посиленням українізації набувала дедалі більшого впливу в суспільному житті націонал-комуністична течія. Її представники широко вірили у можливість поєднання доктрин більшовизму з процесами національно-культурного відродження. Найбільш яскравими представниками цієї течії в Україні були відомий письменник М.Хвильовий і економіст П.Волобуєв.

У 20-ті роки бурхливо розвивалася культура представників інших національностей, що проживали на території республіки. Адже всередині 20-х років 80% населення республіки становили українці, 20 — представники інших національностей. Тому багато уваги приділялося створенню необхідних політичних та економічних умов для всебічного культурного та духовного розвитку національних меншин.

У місцевостях, де проживали більш-менш компактні маси представників національних меншин, створювалися національні адміністративно-територіальні одиниці — німецькі, російські, польські, єврейські, болгарські тощо. Національні райони були розміщені в основному на Харківщині, Запоріжжі, Луганщині, Одещині, Херсонщині, Криворіжжі, Мріупольщині, Волині, у Донбасі. 1927 року в Україні був 21 національний район: 9 російських, 7 німецьких, 3 болгарських, 1 польський, 1 єврейський. Відповідними національними мовами функціонували сотні шкіл і факультетів в різних навчальних закладах, бібліотек, хат-читальень, десятки клубів.

У здійсненні такої важливої і складної справи, як українізація, безперечно, не могло не бути певних труднощів, а то й помилок. Вони проявлялись у ставленні до темпів українізації, ролі у ній комуністів-українців тощо. В Україні слухняним провідником сталінської національної політики був Л.М.Каганович, який у 1925 році був обраний на посаду генерального секретаря ЦК КП(б)У. Спираючись на офіційну підтримку Сталіна, він під

* XII з'їзд РКП(б) поклав початок т.зв. політиці коренізації, яка мала сприяти зростанню в республіках місцевих кадрів, запровадженню національних мов тощо.

виглядом боротьби з націоналізмом шельмував авторитетних партійних і радянських працівників. Наприклад, погляди О.Шумського були розцінені як “націоналістичний ухил”, хоча це не відповідало дійсності. Зрештою О.Я.Шумський був знятий з посади наркома освіти України.

Поступово пошуки націоналістичних ухилів й інших ворожих діянь набули масового характеру. Вістря цієї боротьби на початку 30-х років було спрямовано проти М.О.Скрипника — члена партії з 1897 р., заступника Голови Раднаркому України, члена Виконкому Комуністичного Інтернаціоналу. 7 липня 1933 р. М.О.Скрипник заподіяв собі смерть.

Під тиском Сталіна та його оточення українізація стала розглядатися як прояв націоналізму. Відтак, проти неї розгорнулася боротьба. Таким чином, адміністративно-командна система, яка складалась у країні, повністю ігнорувала інтереси національного розвитку народів, вимагала необмеженої централізації влади і всіх її структур, уніфікації всіх сторін суспільного життя. Україна все більше втрачала ознаки навіть обмеженого суверенітету.

3. Індустріалізація в Україні та її результати.

Перехід до непу не призвів до подолання “воєнно-комуністичних” уявлень про методи господарювання і шляхи суспільного розвитку. “Вольові”, надзвичайні заходи примусового адміністрування часів громадянської війни продовжували застосовуватися і в середині 20-х років.

Сталінському керівництву ближчим був не неп, а “воєнно-комуністичні” методи, спрямовані на неухильне знищення приватної власності, товарного обігу, багатоукладності, демократії тощо. XIV з’їзд партії більшовиків у грудні 1925 р. проголосив курс на індустріалізацію країни. У грудні 1927 р. було проголошено пріоритет державного плану над ринком, прийняті директиви для складання першого п’ятирічного плану.

Ці рішення підвели підсумок великої наукової та практичної роботи, гарячих дискусій і гострої політичної боротьби навколо основних питань соціально-економічної політики на етапі індустріалізації. Основні закономірності промислового розвитку УРСР після переходу до індустріалізації не відрізнялися від загальносоюзних. Буквально вся економіка України була підпорядкована центральним органам влади. Планом індустріалізації передбачалося зведення у країні 3,5 десятка будов вартістю понад 100 млн. крб. кожна. Із них в Україні побудували 12 об’єктів, у тому числі сім новобудов — Запоріжсталь, Криворіжсталь, Азовсталь, Дніпрогес, Дніпроалюмінбуд, Краматорськмашбуд і Харківський тракторний завод. Серед реконструйованих об’єктів гігантами були чотири металургійні заводи — Дніпродзержинський, Дніпропетровський, Комунарський, Макіївський і Луганський паровозобудівний завод.

Новобудови створювалися в основному в Донбасі, Придніпров’ї та в окремих великих містах — Харкові, Києві, Одесі. Індустріалізація практично не торкнулася Полісся.

Рівня розвитку електроенергетики було досягнуто вже на початку 30-х років. Першою новобудовою в Україні була Штерівська ДРЕС (потужність 30 тис.квт, потім — доведена до 157 тис.квт.). У 1932 р. почали працювати

Зуївська ДРЕС потужністю 150 тис.квт і символ радянської індустріалізації Дніпрогес потужністю 310 тис.квт (ще його чотири агрегати по 62 тис.кв кожний вступили у дію у роки другої п'ятирічки). Великі електростанції були споруджені також у Києві, Харкові, Дніпродзержинську, Кривому Розі.

Виникли нові галузі у харчовій промисловості — маргарина, молочна, маслоробна, комбікормова, хлібопекарська. У цукровій промисловості планом першої п'ятирічки передбачалося будівництво 11 нових підприємств. Однак згодом виявилось, що сільське господарство не зможе забезпечити сировиною такий приріст потужностей. Тому було побудовано лише три заводи.

У республіці практично заново створювалася легка промисловість. У Києві, Харкові та Дніпропетровську виникли три великі взуттєві фабрики з конвеєрним виробництвом. У Києві, Харкові і Одесі були побудовані трикотажні фабрики. Однак попит постійно випереджав виробництво товарів народного споживання. Розгортання легкої промисловості відставало від важкої індустрії.

В період індустріалізації великих масштабів набувало соціалістичне змагання, яке наприкінці 20-х років перетворилося на масове — ударницький рух^{*}. Перший договір про соціалістичне змагання був укладений між шахтами “Центральна” і “Північна” тресту “Артемвугілля” 31 січня 1929 року. Народився лозунг “П'ятирічку — за чотири роки!”. А потім почали народжуватися мов гриби після дощу: зустрічні плани, ізотовський рух, рух за зниження витрат виробництва у промисловості, стахановський рух, рух багатоверстатників.

Зусилля партійних, профспілкових і комсомольських організацій давали результати. Досягнення стахановців та інших переможців соціалістичних змагань лягли в основу перегляду норм виробітку для всіх робітників і планових завдань підприємств. Норми виробітку збільшилися на 35-45%.

Індустріалізація викликала істотні зміни у структурі народного господарства країни в цілому, і України зокрема. У загальній продукції народного господарства змінилося співвідношення між промисловістю й сільським господарством. У республіці обсяг продукції машинобудування й металообробки зріс протягом 1927-1937 років більше ніж удвічі. За виробництвом металу і машин Українська СРР йшла попереду Франції та Італії, наздоганяла Англію. Таким чином, довоєнні п'ятирічки вивели Україну на якісно новий рівень економічного розвитку. Аграрний характер економіки України залишився в минулому. На карті Європи з'явилася індустріальна Україна.

Але треба сказати і про інше. Довгий час вважалося, що перші радянські п'ятирічки були виконані достроково і в повному обсязі. Протягом десятиліть історії радянського суспільства практично в жодній публікації вчених не робилося спроби проаналізувати цифри п'ятирічних планів і звітні дані радянської статистики. Як свідчить сучасний аналіз результатів і першої, і другої п'ятирічок, їх результати сталінське керівництво фальсифікувало. Наприклад, перший п'ятирічний план передбачав довести видобуток вугілля в

^{*} 20 січня 1929 р. газета “Правда” опублікувала статтю Леніна “як організувати змагання?”, написану ще в грудні 1917 р. Організація змагання покладалася на профспілки, а загальне керівництво ним — на партію.

Партійні ж організації дістали завдання — “підняти маси”.

^{*} Виконання плану третьої п'ятирічки було перервано війною.

Україні з 27 млн. до 53 млн.т. Потім завдання шахтарям збільшили – на кінець п'ятирічки вони повинні були довести видобуток вугілля до приблизно 80 млн.т. Але фактично їм вдалося досягнути лише 45-мільйонного рубежу. І така ж ситуація прослідковувалася в інших галузях народного господарства.

В цілому за роки довоєнних п'ятирічок в надзвичайно складних умовах тоталітарного режиму трудящі України ціною трудових зусиль і ціною величезних втрат створили надзвичайно потужну індустріальну базу, яка вивела Україну в коло економічно розвинутих країн світу.

4. Примусова колективізація сільського господарства.

Голодомор 1932-1933 рр.

У другій половині 20-х років хід соціально-економічного розвитку країни актуалізував проблему підвищення ефективності сільськогосподарського виробництва. XV з'їзд ВКП(б) в грудні 1927 р. поставив завдання поступового переходу на основі кооперування від розпорошених селянських господарств до великого сільськогосподарського виробництва. Йшлося про охоплення селян формами сільськогосподарської кооперації. Ні темпи, ні строки не встановлювалися. Передбачалося проведення цілого ряду економічних і політичних заходів, що створювали умови для залучення селян до колективного господарювання. Збільшувалося кредитування й фінансування колективних господарств, посилювалася планово регулююча роль держави.

XVI конференція ВКП(б) визнала за необхідне на кінець першої п'ятирічки об'єднати у колгоспах 18-20% господарств, а всіма формами кооперації охопити 85%.

Необхідно звернути увагу на те, що до грудня 1927 р. відносно селянства проводився курс на розвиток ефективності сільськогосподарського виробництва в умовах непу без забігання вперед, тобто в основному враховувалися об'єктивні вимоги життя. Але селянство було не задоволено “ножицями цін”. Відмовляючись придбати необхідні промислові товари по завищених цінах, вони відмовлялися здавати хліб державі за не вигідними цінами і приховували свою продукцію. Узимку 1927/28 року селяни практично припинили підвіз хліба та інших продуктів на ринки. У країні спалахнула хлібозаготівельна криза. Узимку 1928/29 року вона повторилася. Крім причин, пов'язаних з необґрунтовано форсованими темпами індустріалізації, вона була зумовлена неврожайми в основних житницях країни — в Україні та на Північному Кавказі.

Розпочавши кампанію “суцільної” колективізації, Сталіну необхідно було подолати опір найбільш економічно сильного прошарку селянства, який був і політично небезпечним для радянської влади. Саме на це і була спрямована так звана політика ліквідації куркульства як класу. Разом з тим до категорії куркулів часто потрапляли середняки, які не бажали вступати до колгоспу.

Для здійснення своєї політики сталінський режим спрямував на село десятки т.зв. активістів, які мусили заганяти селян в колгоспи, займатися реквізиціями. Село охопила хвиля адміністративного свавілля і насильства. Тих, хто не хотів вступати до колгоспу, оголошували куркулем або підкуркулем з усіма наслідками — позбавленням виборчих прав і розкуркуленням. Це торкнулося

мільйонів людей. Примусово усуспільнювалися хати, дрібна худоба, свійська птиця тощо. Це зрозуміло, викликало незадоволення селян.

Насильницьке утвердження колгоспного ладу призвело до фактичного закріпачення селянства, позбавлення його елементарних громадянських прав, а також спричинилося до різкого зниження зацікавленості селянина у результатах своєї праці, падіння продуктивності сільського господарства. Україні, яка мала давню традицію приватного землеволодіння, було штучно нав'язано модифікацію общинного землекористування, яка і досі позначається на розвитку села.

Колективізація призвела на початку 30-х років до кризи сільськогосподарського виробництва. Одним з найважливіших її підсумків став голод 1932-1933 років.

Головна причина голодомору пов'язана з продрозверсткою. Понад піввіку, аж до грудня 1987 р., тема голоду 1932-1933 років була закритою для вітчизняних істориків. Сьогодні в їх розпорядженні численні публікації – документи, спогади, статті, монографії, документальні фільми тощо.

Трагедія голоду охопила Україну в 1933-му році, хоча її ознаки з'явилися вже в 1932 р. Але влітку цього року голод в Україні вдалося зупинити. Хлібозаготівлі з урожаю 1932 р. йшли важче, ніж будь-коли. В цій ситуації Сталін відрядив в основні хлібовиробні регіони СРСР надзвичайні заготівельні комісії на чолі зі своїми найближчими співробітниками. В Україні комісію очолив В.Молотов.

З 1 листопада 1932 по 1 лютого 1933 р. молотовська комісія вилучила в колгоспах 73,2 млн. пудів хліба, серед одноосібників – 13,8 млн. пудів, у радгоспів – 17, 6 млн. пудів. Всього заготівлі з урожаю 1931 р. дали 440,4 млн. пудів. Хлібозаготівлі з урожаю 1931 р. послужили безпосередньою причиною голоду в Україні в першій половині 1932 р.

Проте голодомор 1932-1933 рр. має своєю безпосередньою причиною не тільки цілковиту конфіскацію основного продукту харчування хліба. Держава санкціонувала проведення масових обшуків із негайною конфіскацією запасів хліба, м'яса, картоплі, сухарів, сала, солінь, фруктової сушні, цибулі тощо. Забирали все продовольство, приготовлене на зиму та весну. В цей час в українському селі уже лютував голод. Сталін же поставився до голодомору як до неіснуючого явища. В партійних документах слово “голод” не згадувалося взагалі. Завіса мовчання виключала всі спроби допомоги з боку міжнародної громадськості.

Смертність від голоду спалахнула вже першого місяця роботи молотовської комісії. З весни 1933 р. вона стала масовою. Майже всюди органи ДПУ реєстрували випадки людоджерства. Прагнучи врятувати своїх дітей, селяни везли їх у міста й залишали там.

Аналіз даних демографічної статистики 30-х рр. свідчить про те, що прямі втрати населення України від голоду 1932 р. становили близько 150 тис.чол. У 1933 р., після конфіскації продовольчих запасів, смертність набула масштабів голодомору. Голодною смертю загинуло від 3 до 3,5 млн. чоловік. Народжуваність у голодні роки знизилася на порядок. Повні демографічні втрати в УСРР сягали за 1932-1934 рр. 5 млн. чоловік.

До 1937 року колективізація завершилася. 96,1% селянських господарств і 99,7% посівної площі були колективними.

5. Суспільно-політичне життя в Україні. Масові репресії в 30-ті роки.

В ході здійснення індустріалізації і колективізації Сталін покінчив з опозицією в партії, повністю підпорядкувавши їй своїй особистій диктатурі. ВКП(б) стала слухняним знаряддям утвердження сталінської тоталітарної системи в СРСР. Тоталітарний режим, що сформувався в СРСР у 30-х роках, був покликаний не тільки контролювати, а й спрямовувати суспільні процеси.

Про зміцнення тоталітаризму в Україні у 20-30 роках свідчать такі тенденції та процеси:

1) Утвердження комуністичної форми тоталітарної ідеології. Це утвердження йшло через усунення та поступове знищення Релігії, Віри та Церкви як однієї з фундаментальних основ суспільства та держави. Так, два великих центри православ'я – храм Хреста Спасителя у Москві і Свято-Успенський Собор у Києві – були знищені відповідно у 1936 р. і 1941 р. У 1930 р. внаслідок “організаційних заходів” припинила своє існування автокефальна православна церква.

2) Монополізація влади більшовицькою партією в країні. Влада безцеремонно усувала з політичної арени партії — конкуренти. Так, в 1925 р. змушена була піти з політичної арени остання партія — Українська комуністична партія (україсти).

Конституція СРСР 1936 р. вперше законодавчо закріпила положення про керівну і спрямовуючу роль комуністичної партії. Відбулося зрощення правлячої партії з державним апаратом.

Встановлення жорсткого контролю держави над суспільним життям. Держава тримала під контролем профспілки, комсомол, громадські організації. З боку партійно-державного апарату була також встановлена монополія над всією економікою країни. В СРСР утворюється командно-адміністративна система як певна форма організації суспільства і відповідний тип управління. Командна економіка стала фундаментом тоталітаризму в СРСР.

Невід'ємною частиною тоталітарного режиму був репресивний апарат. Створений в особі ЧК-ВЧК-ДПУ-ОДПУ, а з 1934 р. — НКВС (народний комісаріат внутрішніх справ) він ліквідував опозицію та інакомислення в партії та країні, тримав під жорстким контролем весь хід суспільних процесів в державі. Починаючи з 1929 р., Україна зазнала три хвилі репресій:

а) в 1929-1931 рр. — розкуркулення, депортації; б) в 1932-1934 рр. — голод, репресії після вбивства С.М.Кірова; в) в 1936-1938 рр. — доба “Великого терору”. Одним з перших кроків до масового терору стала так звана “шахтинська справа” навесні 1928 р. Згідно з офіційними повідомленнями було “викрито” велику “шкідницьку” організацію, яка складалася з вороже настроєних технічної інтелігенції та білогвардійців. А влітку 1928 р. серед “шахтинців” опиняться й керівники промисловості України, які будуть звинувачені в створенні “Харківського центру” для керівництва “шкідництвом”.

* Термін “тоталітаризм” з італійської перекладається “охоплюючий все в цілому”. Його вперше було вжито італійськими опонентами Мусоліні при характеристиці політичних процесів на початку 20-х років.

Після цього розпочалася цілеспрямована боротьба проти кадрів української національної інтелігенції. У вересні 1929 р. відбулися арешти ряду українських діячів науки, культури. Розпочалися "чистки" багатьох українських наукових, освітніх і культурних закладів. Жертвами репресій стали найяскравіші постаті українського національного відродження — С.Сфремов, В.Чехівський, М.Слабченко, М.Хвилювий, Л.Курбас. Так, в Академії наук України, за неповними даними, було репресовано 250 осіб, із них 19 академіків.

Вістря репресій були застосовані і проти армії. Жертвами репресій стали і сама партія, і тоталітарна держава. В 1937 р. з 11 членів Політбюро ЦК загинули 10 осіб. Живим залишився тільки Г.І.Петровський. До червня 1938 р. було заарештовано 17 членів українського радянського уряду.

Отже, необхідно особливо наголосити, що головними наслідками суспільно-політичних процесів та масових репресій в 20-30-х роках в Україні були — утвердження Радянської влади, зміцнення тоталітаризму, остаточне втягнення республіки в орбіту загальносоюзних процесів в області економіки, політики, культури.

6. Західно-українські землі в 20-30-ті рр. XX ст.

Після українсько-польської війни у Східній Галичині і перемоги Польщі у цьому конфлікті більшість західних українців, колишніх підданих Австро-Угорської імперії, увійшли до складу Польської держави. Решта опинилися під владою Румунії (Північна Буковина і Західна Бессарабія) та Чехословаччини (Закарпаття). Українські землі обіймали 130 тис. кв.км. (тодішня територія України становила близько 450 тис.кв.км.). На цих землях проживало понад 10 млн. чоловік або майже 30% населення Польщі. До 1923 р. українські організації відмовлялися визнавати польське правління і лише після рішення Антанти про визнання суверенітету Польщі над Східною Галичиною почали брати участь у конституційних державних установах.

Промисловість українських регіонів у Польщі спеціалізувалася на переробці сільськогосподарської та мінеральної сировини. Підприємства нафтодобувної, хімічної, деревопереробної та інших галузей належали іноземному або польському капіталу. Позиції українських підприємств були сильними тільки в кооперації. Тут були створені потужні кооперативні об'єднання — "Центросоюз", "Маслосоюз", "Центробанк", "Народна торгівля". Кооперація стала економічною базою національного руху в цьому регіоні.

Панівні кола Румунії не мали ні змоги, ні бажання економічно розвивати новоприєднані території. Навпаки, нерідко тут промислове устаткування вивозилося до центральних регіонів країни. Так, було вивезено устаткування Аккерманських трамвайних майстерень і прядильної фабрики, основне обладнання Ізмайльського та Ренійського портів. Що стосується промислового розвитку Закарпаття, то воно було найбільш відсталим.

Слід підкреслити, що масштабна еміграція західноукраїнських селян за океан тривала і в міжвоєнний період. Зокрема, в Канаду і США із Західної України виїхало близько 200 тис. чоловік. Десятки тисяч українців виїхали також із Закарпаття, Бессарабії, Буковини.

Необхідно мати на увазі, що Польща була конституційною державою, і незважаючи на всі її дискримінаційні акції щодо українства, останнє мало реальні можливості для організації суспільно-політичного, культурного і громадського життя. Важливе суспільне значення мала діяльність українських політичних партій. Найбільш впливовою серед них було Українське національно-демократичне об'єднання (УНДО), яке прагнуло до політичного компромісу у польсько-українських відносинах. На установчому з'їзді в липні 1925 р. головою УНДО було обрано Дмитра Левицького. Як правило, УНДО збирало найбільшу кількість українських мандатів у сеймі. Усього в сеймі нового складу в 1935 р. вони мали 10% мандатів.

Серед інших партій найбільш помітними були: радикальна партія, соціалістична партія. Нелегально з червня 1923 р. діяла Комуністична партія Західної України (КПЗУ). У 1938 р. за наказом Сталіна вона була розпущена.

Крайні українські політичні праворадикальні течії сформувалися внаслідок невдач боротьби за українську державність у 1917-1920 рр. Основними ідеологічними та організаційними проявами українського інтегрального або чинного, як його називав Дмитро Донцов, націоналізму в цей період було те, що Д.Донцов, Д.Андрієвський, М.Сціборський та інші теоретики праворадикальних течій (УВО-ОУН) мало замислювалися над тим, якою має бути соціально-економічна структура майбутньої держави. Навпаки надто багато сил вони витрачали на доведення істини – український народ має право на власну державу. Україна, за їхньою думкою, повинна стати етнократичною державою на чолі з верховним провідником. Вони не визнавали жодної іншої партії в суспільстві, приділяли особливу увагу розвитку української національної Церкви тощо.

Організаційне оформлення націоналістичної течії в українському визвольному русі започаткували січові стрільці як найбільш босездатна частина армії УНР. У липні 1920 р. в Празі під головуванням незмінного командира січових стрільців Євгена Коновальця було ухвалено рішення про продовження боротьби в нових організаційних формах безпосередньо в Україні. Через місяць у Львові утворили перший осередок Військової організації – УВО (Українська військова організація). Командиром УВО став Є.Коновалець. На першому з'їзді в Празі в серпні 1920 р. були ухвалені ряд постанов, де говорилося, що завданням УВО є розбудова Української соборної самостійної держави.

Підпільна діяльність УВО полягала в саботажі, експропріації грошей або майна державних установ, політичних убивствах. Першим їх терористичним актом був невдалий замах на життя Ю.Пілсудського та Львівського воєводи К.Грабовського. У 1924 р. був вчинений замах на президента Польщі С.Войцеховського.

28 січня – 3 лютого 1929 р. у Відні на першому конгресі представники УВО та радикально настроєних студентських груп і молоді утворили Організацію українських націоналістів (ОУН), обрали керівні органи. Провід ОУН очолив Є.Коновалець, його заступником став М.Сціборський, секретарем – В.Мартинець.

ОУН дотримувалась військових, організаційних основ, суворой дисципліни й стала на шлях політичного терору проти представників польської влади. Водночас вона прагнула створити широкий революційний рух, спрямований на

відродження української державності. ОУН мала значний вплив у багатьох господарських, освітніх, насамперед молодіжних організаціях, влаштовувала масові політичні демонстрації, акції протесту, енергійно поширювала свої ідеї в масах. Залучення до ОУН молодих, енергійних, ідеалістично настроєних, здатних до самопожертви людей зробило ОУН найбільш динамічною і впливовою політичною силою в Західній Україні 30-х років.

З роками між закордонним проводом націоналістів і молодими бойовиками в Західній Україні (С.Бандера, І.Клімів, М.Лебідь, Я.Стецько, Р.Шухевич) склалися напружені стосунки і почала стрімко наростати відчуженість. Поки на чолі ОУН стояв Є.Коновалець, це не дуже відчувалося на політиці та діях націоналістів. Але 23 травня 1938 р. в Роттердамі в результаті терористичного акту Є.Коновалець загинув. Напередодні II світової і Великої Вітчизняної воєн ОУН залишилася без керівництва і незабаром розкололася.

В такій складній і напруженій ситуації західноукраїнські землі були втягнуті у другу світову війну, яка принесла народові нові страшні втрати, призвела до неймовірного загострення старих і породжених воєнним протиріччям двох дикторських режимів суперечностей.

20-30-ті роки в історії України — важливий етап суспільних трансформацій, багатий політичними уроками, усвідомлення яких має велике значення для розбудови і зміцнення незалежності України.

Тема 7: Україна в роки Другої світової та Великої Вітчизняної воєн (1939 – 1945 рр.)

2. Українське питання в Європейській політиці напередодні другої світової війни. Возз'єднання українських земель в складі єдиної держави.
3. Напад фашистської Німеччини на СРСР. Встановлення окупаційного режиму в Україні.
4. Рух Опору на окупованій території України.
5. Визволення України від фашистських загарбників. Внесок українського народу в розгром гітлерівської Німеччини та її сателітів.

1. Українське питання в Європейській політиці напередодні другої світової війни. Возз'єднання українських земель в складі єдиної держави

У кожної держави, кожного народу є події і дати, які складають основу їхньої історії, підгрунтя історичної пам'яті і національної гордості. Для нас, для прийдешніх поколінь такою знаковою віхою була і вічно буде Перемога у Другій світовій та Великій Вітчизняній війнах. В Другій світовій війні брала участь 61 країна, серед них і Українська республіка, що входила до складу Радянського Союзу.

* За визнанням А.Мельника, чимало терористичних актів у Західній Україні здійснювалися без згоди і відому керівництва ОУН.

* Терористичний акт здійснив таємний агент НКВС П.Валюх (Судоплатов), про що він і розповів в своїх мемуарах. Див. – П.Судоплатов. Спецоперації. Лубянка и Кремль. 1930-1950 годы. М., Олма-Пресс. – 1999. – 687 стр.

Напередодні другої світової війни українська етнічна територія належала чотирьом державам: більша, східна її частина під назвою УРСР перебувала у складі СРСР; Східна Галичина, Західна Волинь, Закерзоння (Лемківщина, Підляшшя, Холмщина) – у складі Польщі; Закарпаття – у складі Чехословаччини (з березня 1939 р. окуповане Угорщиною), Північна Буковина, Північна Бессарабія та Південна Бессарабія – у складі Румунії. Всі чотири держави мали різний соціально-економічний устрій, що було важливим дестабілізуючим фактором політичного життя Європи. Це робило українське питання клубком серйозних суперечностей.

Німецькі імперіалісти вбачали в Україні вигідний плацдарм для проведення агресивної східноазійської політики: загарбана Україна відкривала найкоротший шлях із Європи в Індію.

Уряди Англії та Франції для відведення від себе загрози агресії та спрямування її на схід, з метою зіштовхування нацизму з більшовизмом, 29-30 вересня 1938 р пішли на так звану Мюнхенську змову, що поклала початок руйнації Чехословацької держави. Чехословаччина в цей період стала центром політичних подій, а питання про подальшу долю Закарпаття – однією з головних складових цієї проблеми.

На перший план політичних інтриг висувається Закарпаття, а виконавцем планів Гітлера стає Угорщина.

2 листопада 1938 р. на основі рішень так званого Віденського арбітражу міністри закордонних справ Німеччини та Італії віддали Угорщині значну частину Закарпаття з містами Ужгород, Мукачеве, Берегове, відторгнувши їх від Чехословаччини.

Водночас уряд Чехословаччини офіційно надав автономію і визнав автономний уряд Карпатської України. Столицею Карпатської України стало м. Хуст. Для захисту державної незалежності було створено збройні сили Карпатської України – “Карпатську січ”.

15 березня о 15 годині розпочав роботу сейм Карпатської України. Він офіційно проголосив незалежність Карпатської України, обрав президентом А.Волошина, прийняв конституційний закон із восьми статей, де законодавчо були закріплено синьо-жовтий прапор, герб із зображенням тризуба, національний гімн “Ще не вмерла Україна”. Українську мову було проголошено державною.

Увечері 15 березня 1939 р. угорці активізували свої наступальні дії. Цього ж дня фашистська Німеччина захопила Чехію. Через три дні Угорщина окупувала Карпатську Україну. Словаччина стає самостійною державою під протекторатом фашистської Німеччини.

У березні 1939 р. у Москві відбулись переговори між представниками СРСР, Англії і Франції про створення системи колективної безпеки у Європі проти країни-агресора – Німеччини.

Знаючи про ці переговори, Гітлер вирішив за будь-яку ціну запобігти зближенню СРСР із західними державами. Він декларував СРСР значні територіальні поступки, в тому числі і за рахунок українських етнічних земель. Радянському Союзу були передані: Прибалтика, Бессарабія, Східна Польща та частина українських етнічних земель.